

Over de infamie van de scherprechter*

Anton Blok

*By some strange logic the act itself
was justified and defended, while the
actor was degraded and ostracized.*

Van alle beroepen in het vroeg-moderne Europa is dat van de scherprechter altijd beschouwd als het meest verachtelijke. Maar de meningen over de reden van zijn 'oneerlijkheid' of 'eerloosheid' lopen sterk uiteen en het beroep gold niet steeds in dezelfde mate als besmet. In een recente studie over de plaats van scherprechters en vilders in Noordwest-Duitsland stelt Gisela Wilbertz dat scherprechters daar gedurende de zeventiende en achttiende eeuw geenszins als infaam beschouwd werden. In dit deel van Europa zouden ze zelfs behoord hebben tot de hogere standen en de gerespecteerde lieden. Deze bevinding roept opnieuw de vraag op wat 'eerloosheid' eigenlijk betekende en waarom aan bepaalde beroepen lange tijd de smet van infamie kleefde.

Het begrip 'eerloosheid' was niet zoals thans het geval is in de eerste plaats een morele categorie. Het had niet zozeer betrekking op de persoonlijke levenswijze van iemand als wel op zijn rechtspositie en de daarmee verbonden reputatie. 'Eerloos' waren allen die uitgesloten waren van burgerrechten en geen toegang hadden tot de gilden. Nauw hiermee verbonden was de stigmatisering van de betrokkenen. Men vermeed met hen in aanraking te komen. Zowel het directe fysieke contact als de indirecte omgang – via hun gereedschappen of het uitoefenen van hun werkzaamheden – werden beschouwd als besmettelijk en ontierend.

De scherprechter in de Duitstalige gebieden tussen de veertiende en de negentiende eeuw was een overheidsfunctionaris die ritueel onrein geacht werd. Vandaar de bijzondere plaats die hij al die tijd in de stedelijke

* Gisela Wilbertz, *Scharfrichter und Abdecker im Hochstift Osnabrück. Untersuchungen zur Sozialgeschichte zweier 'unehrlicher' Berufe im nordwestdeutschen Raum vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Osnabrück: Verein für Geschichte und Landeskunde von Osnabrück, 1979 (386 pp.); Wolfgang Schild, *Alte Gerichtsbarkeit. Vom Gottesurteil bis zum Beginn der modernen Rechtsprechung*. München: Callway Verlag, 1980 (255 pp.).

samenleving innam. Het beeld dat van hem in de omvangrijke literatuur geschetst is kan als volgt worden samengevat.

De scherprechter mocht niet in de stad wonen, hoogstens aan de rand en in een afzonderlijk huis. Ook in de kerk had hij een aparte plaats, evenals in de herberg, als hij er al werd toegelaten. Men moest hem aan zijn kleding kunnen herkennen. Hij was uitgesloten van burgerrechten en kon, behalve het ambt van scherprechter, geen openbare functies bekleden. Tot de gilden en andere verenigingen had hij geen toegang. Hij mocht niet optreden als getuige en evenmin als voogd. Na het mislukken van een terechtstelling was hij vogelvrij en kon hij door het volk gestenigd worden. Als zijn vrouw zwanger was, slaagde hij er zelden in voor haar een vroedvrouw te vinden. Tot de communie of het avondmaal werd hij niet of slechts als laatste toegelaten. Als hij stierf wilde niemand hem uit vrije wil begraven. Deze algemene uitsluiting van het gewone maatschappelijke verkeer gold ook zijn vrouw (weduwe) en kinderen. Ze konden alleen huwen binnen de kring van scherprechtersfamilies en pas in de achttiende eeuw werd het hun bij Rijksbesluit mogelijk gemaakt een ander vak te kiezen. De scherprechter en zijn gezin, zijn werkzaamheden en gereedschappen, de plaatsen waar hij woonde en zijn werk verrichtte, de ter dood veroordeelden en wat er van hen restte werden infaam en onrein geacht en daarom met talrijke verbodsbepalingen omgeven.

De infamie van scherprechters is vaak in verband gebracht met hun nevenwerkzaamheden als vilder. De vilder hield zich niet alleen bezig met het doden van ziek vee en het villen en opruimen van kadavers, maar fungeerde ook als hondenvanger en trad tevens op als assistent en in kleinere steden als plaatsvervanger van de scherprechter. Scherprechters fungeerden ook als opzichter van bordelen, speelhuizen en gevangenissen. Ze waren tevens belast met de organisatie van de reinigingsdienst. Tenslotte stonden scherprechters ook bekend om hun geneeskundige kennis.

In haar grondige en gedetailleerde studie over scherprechters en vilders in Noordwest-Duitsland heeft Wilbertz aangetoond dat de scherprechters in dat gebied er in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw geleidelijk in geslaagd zijn zich een meer respectabele positie te verwerven. Haar verklaring – die zij voorzichtig presenteert – is heel aannemelijk. Eerst verkregen de scherprechters het beheer over verschillende vilderijen; vervolgens verpachtten ze deze, waardoor ze zelf als patroon over personeel konden optreden. De maatschappelijke differentiatie tussen scherprechters en vilders, die gepaard ging met een voor de scherprechter versterkte machtspositie, zou diens 'eerloosheid' aanzienlijk gedempt en afgezwakt hebben. Mogelijk droeg hiertoe ook bij dat de scherprechter zich zodoende steeds meer kon beperken tot zijn voornaamste bezigheid, namelijk het onthoofden, een der weinige niet onterende schavotstraffen.

Niettemin roept deze studie een aantal fundamentele vragen op, vooral

over de wijze waarop Wilbertz haar gegevens heeft geïnterpreteerd. Na eerst de voornaamste criteria voor de infamie van scherprechters genoemd te hebben (waarbij zij zich baseert op Richard Messerichs dissertatie *Die levis notae macula der deutschen Scharfrichter* [1913]), gaat ze na in hoeverre de Noordwestduitse scherprechters hieraan gedurende de zeventiende en achttiende eeuw beantwoordden. Wilbertz heeft sterk de neiging alle gegevens die in deze periode op infamie van scherprechters wijzen te verwaarlozen. Steeds tracht ze haar bevindingen in overeenstemming te brengen met hetgeen ze wil aantonen, namelijk dat scherprechters in dit deel van Duitsland na ongeveer 1600 eerbare lieden geweest zijn. Hoe is ze daarbij te werk gegaan?

Haar bronnen vermelden minstens zeven gevallen waarin een scherprechter faalde; van slechts één van deze gevallen is bekend dat dit leidde tot het lynchen van de scherprechter. Wilbertz tekent hierbij aan dat de overheid geacht werd op te treden tegen iedereen die zich aan de scherprechter vergreep. In dit verband noemt zij ook een Pruisische verordening uit 1721, maar verzuimt hieraan de conclusie te verbinden dat dergelijke decreten juist kunnen wijzen op het voorkomen van volksjustitie bij mislukte terechtstellingen. Betreffende de speciale kleding van de scherprechter, noemt de schrijfster eveneens allerlei verordeningen van de overheid. In dit geval merkt ze echter op dat haar uit niets gebleken is dat men zich aan deze voorschriften hield.

In het algemeen hadden scherprechters ook in dit gebied geen burgerrechten en evenmin bekleedden ze ereambten. Of de scherprechter en zijn familieleden al dan niet burgerrechten hadden, is volgens Wilbertz echter van minder belang dan de vraag hoe dit 'niet-burgerschap' beleefd werd. Als niet-burger was de scherprechter vrijgesteld van het betalen van belasting. Wilbertz' commentaar is vergezocht en misleidend. Ze stelt dat de scherprechter hier niet in het nadeel was omdat hij geen burger had kunnen worden, maar dat hij juist in het voordeel was omdat hij het niet *hoefde* te worden. Ze meent zelfs dat wij aan de werkelijkheid voorbij zouden gaan als we in het niet-burgerschap van de scherprechter een aanwijzing zouden zien voor een mogelijke 'oneerlijkheid'. Zo zien we dat de onderzoekster zich al bij voorbaat afsluit voor hetgeen aangetoond zou kunnen worden.

In het onderzoeksgebied hadden scherprechters normaal toegang tot de communie en het avondmaal. Wel was hun in de kerk een aparte plaats toegewezen, maar dit gold ook voor andere leden van de gemeente. Ook konden ze volgens Wilbertz optreden als voogd en als getuige in eigen en andermans zaken. Daarentegen werden scherprechters ook in dit gebied buiten de gilden gehouden. De auteur tekent hierbij aan dat vóór de Rijkswet van 1731 (op grond waarvan kinderen van scherprechters toegang konden krijgen tot de gilden) haar geen enkel geval bekend is van een scherprechterszoon die in een gilde opgenomen wilde worden. Aan de enkele gevallen waarin sprake was van conflicten hecht zij bovendien

weinig waarde, omdat zij meent dat de andere ambachten voor scherprechterskinderen weinig aantrekkelijk geweest zouden zijn. Hun belangstelling zou veel meer uitgegaan zijn naar geneeskundige beroepen. Bovendien zou de ontwikkeling van het scherprechtersambt zich boven en buiten de gilden hebben afgespeeld.

Over de lokatie van scherprechters vond Wilbertz verschillende gevallen van perifere vestiging, plaatsen waar verder niemand woonde. Maar er waren ook gevallen van scherprechters die midden in de stad woonden. Ze stelt dan dat de lokatie van scherprechters in dit gebied, evenals elders in Duitsland, zeer wisselend is geweest en dat op dit punt dus geen conclusies getrokken kunnen worden. Wilbertz bespreekt ook een aantal conflicten waarbij scherprechtersfamilies betrokken waren en merkt daarbij op dat het scherprechtersberoep 'slechts' als voorwendsel voor persoonlijke aanvallen werd gebruikt. Ten slotte heeft Wilbertz zich veel moeite gegeven de huwelijken en beroepen van scherprechterskinderen te traceren. De gegevens die zij over enige honderden gevallen presenteert duiden onmiskenbaar op een hoge mate van zelfrecruterende en vertonen verder een uitgesproken endogaam patroon. Wilbertz ziet hierin echter geen enkele aanwijzing voor de bijzondere positie van de scherprechter en zijn maatschappelijke uitsluiting. Integendeel, zij benadrukt dat bij scherprechtersfamilies, evenals in andere maatschappelijke geledingen (adel, ambtenaren, ambachtslieden en boeren), de huwelijken in de eerste plaats een zakelijke aangelegenheid waren. Wilbertz komt dan tot de wonderlijke gedachtengang dat scherprechters niet trouwden met scherprechtersdochters of -weduwen omdat ze geen andere partners konden vinden, maar omdat ze graag met hen trouwen *wilden*.

Het is jammer dat in deze uitvoerige studie zo sterk wordt vastgehouden aan een van te voren ingenomen standpunt, ondanks tal van gegevens die ermee in strijd zijn. Het is zeker een verdienste van Wilbertz dat zij niet vervallen is in de gangbare speculaties over het zogenaamde doorwerken van oud-germaanse magisch-religieuze voorstellingen in de verbodsbepalingen waarmee het ambt van scherprechter omgeven was. Toch had zij uit deze literatuur, waarvan het werk van Wolfgang Schild over *alte Gerichtsbarkeit* het meest recente voorbeeld is, iets kunnen leren, namelijk dat de verbodsbepalingen waaraan scherprechters en andere 'eerloze' lieden onderworpen waren, evenals andere taboes, een sterk ambivalent karakter dragen.

Om van deze voorschriften en het erbij passende ritueel iets te kunnen begrijpen, hoeft men niet terug te gaan tot pre-christelijke gebruiken en opvattingen – als men die al kan achterhalen. Van fundamenteel belang is de ambivalentie van de scherprechter en alles waarmee hij te maken had. Als er iets uit het werk van Wilbertz duidelijk blijkt, is het dat de scherprechter in de Noordwestduitse stedelijke samenleving (evenals elders) *erbij hoorde en er niet bij hoorde*. Immers, hij bekleedde een ambt en was

overheidsfunctionaris, maar had geen burgerrechten, geen toegang tot de gilden en hij kon niet buiten zijn beroepsgroep huwen. Ook de lokatie van zijn huis was ambigu. Voorts was de scherprechter iemand die mensen ter dood bracht, maar ook mensen genas. Ten slotte verbond de scherprechter in zijn persoon sociale uitersten: met zijn zwaard symboliseerde hij de macht en het aanzien van de vorst of de landsheer en door zijn intieme omgang met de vilders stond hij met hen op de laagste trap der pre-industriële samenleving.

Zonder een deugdelijke theorie over taboes en overgangsriten kan men de logica van de positie van de scherprechters niet goed begrijpen. Scherprechters traden op als voornaamste ceremoniemeesters in belangrijke *rites de passage*. Ze vormden de schakel tussen leven en dood, tussen ziek en gezond. Alles wat met hen en hun werk te maken had stond in het teken van deze overgangsfasen en droeg er het stempel van. Aan alle dingen die in dit verband voor gewone stervelingen golden als besmettelijk, onrein, vuil en gevaarlijk, schreef men juist een heilzame werking toe wanneer het ging om zieken, dat wil zeggen ongewone stervelingen.

De antropoloog Edmund Leach heeft aannemelijk gemaakt dat taboes daarom ambivalent zijn omdat ze ertoe dienen sociale categorieën duidelijk van elkaar te scheiden. Taboes zijn te vinden in en rond personen, objecten, plaatsen en fasen die grenzen, drempels, marges en overgangen belichamen of als zodanig ervaren worden.

De tussenpositie van de scherprechter, zijn *liminal* status, komt ook duidelijk tot uitdrukking in al zijn nevenactiviteiten, die stuk voor stuk (evenals zijn hoofdberoep) te maken hadden met grenzen, drempels, marges en overgangen, namelijk het verwijderen van 'vuil' en 'ongewenste elementen' – om Mary Douglas te parafraseren: *matter and persons out of place*. Alleen deze omstandigheid kan ook verklaren waarom het volk gewelddadig optrad wanneer een scherprechter bij een terechtstelling faalde.

De positie van de scherprechter en de veranderingen die daarin zijn opgetreden kunnen dus verhelderd worden met behulp van de theorieën van Leach, Douglas en Victor Turner, die zich met de problemen van taboes, *liminality* en overgangsriten in een ander verband hebben beziggehouden. Maar de discussie over de scherprechter en zijn werk kan op haar beurt deze theorieën ook in tal van opzichten nader verduidelijken. Want er zijn maar weinig voorbeelden waaruit de logica van *liminal* symbolen zo duidelijk spreekt als in het geval van de scherprechter.

De ontwikkeling van zijn ambt kan niet alleen 'historisch' verhelderd worden. Tot en met de studies van Wilbertz en Schild is men in het gunstigste geval blijven steken in ad hoc verklaringen of in regelrechte speculaties over vermeende 'oorsprongen' – een benadering die reeds door Marc Bloch gelaakt is. Een meer structurele aanpak, zoals die hier kort is aangeduid, kan ook bijdragen tot een beter begrip van historische ontwikkelingen, met name die van de rechtspleging.

- Douglas, Mary. *Purity and Danger. An analysis of the Concepts of Pollution and Taboo.* London 1966.
- Leach, Edmund. *Levels of Communication and Problems of Taboo in the Appreciation of Primitive Art.* – Anthony Forge (Ed.), *Primitive Art & Society.* London 1973.
- Leach, Edmund. *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected.* Cambridge 1976.
- Robin, Gerald D. *The Executioner: His Place in English Society.* – *British Journal of Sociology* 15, 3 (1964), 234–53.
- Turner, Victor. *Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage.* The Forest of Symbols. Ithaca/London 1967.